

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61./62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXIX/3-4

БЕОГРАД
1993.

Митар Пешикан

(Институт за српски језик, Београд)

**УЗ МОНОГРАФИЈУ „ПЕТ ВЕКОВА СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА”
Поводом 500-годишњице штампања Октоиха првогласника
црнојевићког, прве ћириличке књиге на словенском југу**

Нека се објављивањем овога прилога и Наш језик придружи великом празнику наше језичке културе, јер ни часопису за савремени књижевни језик не могу бити изван интереса историјски коријени наше језичке културе. Кроз приказивање припремљене књиге под наднасловом *Пет векова српског штампарства* читаоцима НЈ предочавамо неке најбитније податке о нашем старом, српскословенском штампарству, које је започело Октоихом и Псалтиром на Цетињу 1494/5, а практично се под теретом историје угасило (осим неких позних одблесака) осамдесетак година касније, остајући ипак трајно као драгоцјена културна баштина.

Овај прилог има и смисао аутореферата, с обзиром на ауторско судјеловање које је потписаном пало у дио при изради књиге. Како се истовремено усмјеравају ка објављивању и та књига и ова закасњела свеска НЈ, не можемо сада знати која ће прва угледати дана.

„Залазимо у годину изузетне културне и духовне светковине: пет столећа од појаве прве српске штампане књиге, тј. ћириличке књиге на српскословенском језику; тај је језик живео као јавни и књижевни српски језик, па се најчешће и називао српским именом, поред општијег словенског имена. Та прва штампана књига, истовремено прва ћириличка на словенском југу, штампана је у Црној Гори, у цетињској штампарији коју је основао Бурађ Црнојевић, непосредно пре него што је под Турке пала и Зета, као последњи остатак српске средњовековне државе.

Та књига, Октоих првогласник црнојевићки, објављена 4. јануара 1494, једва четрдесетак година после Гутенбергове прве књиге и две године по открићу Америке, има изузетан значај не само за црногорску културну традицију и њен важан удео у српској језичкој култури – него и за општесрпску културну историју, па и уопште за даљу историју

словенске ћириличке културе, будући да су цетињске и две-три године раније краковске књиге започеле раздобље штампане ћирилице.

Наиме, у та за наш народ (по речима из старих записа) љута, скрбна и бесудна времена за првом књигом – у истородном и тесно повезаном низу – уследило је бар четрдесетак књига. Четири од њих уграбила је да изда Црнојевићка штампарија, а највише их је додала сразмерно дуговечна српскословенска штампарија у Млецима, коју је (око 1520) засновао наш знаменити штампар Божидар Вуковић Подгоричанин. Међутим, у изванредном прегнућу, важан удео дале су и скромне, углавном црквене штампарије које су се покретале и, под теретом турске власти убрзо гасиле по разним домаћим местима. Прву је основао Божидар Гораждинин (такође око 1520, као и његов имењак); почела је рад у Венецији и наставила у цркви св. Ђорђа у Горажду (касније продужујући живот у Румунији). Даље су се као пламичци низале у Рујну под Златибором (1536/37), у Грачаници (1538/39), у Милешеви у два маха (1544 – 1546, 1557), у Београду (1552), у Скадру (1563), у Мркшиној цркви (негде у пределу Косјерић – Ваљево, 1562 – 1566). Плодне везе остварило је тада наше штампарство и са румунским, где је било рада наших штампара и где су штампане и неке српскословенске књиге, уз покровитељство и донаторство угровлашких војвода.

Сврха је ове скромне обраде коју предајемо јавности да у најосновнијим потезима предочи као целину тај изузетни духовни и трудољубиви подвиг свих штампара знаних српскословенских књига, на челу с Ђурђем и Макаријем, подвиг остварен у времену и приликама какви су нам се – ево – поновили.”

Ове уводне ријечи пренијете из рукописа монографије довољно оцртавају и мотив и тематске оквире обраде, а подробнија структура може се видјети из нацрта садржаја који доносимо у прилогу (с тим што је могуће да се током завршних поступака и штампарске реализације понешто и промијени). Готовост да буду суиздавачи испољили су САНУ, МС и НБС, а сарадње у припреми било је и од стране факултетских радника. На тај начин и институције из Србије треба да дају један издавачки и још један радни прилог програму мотивисаном овим изузетним јубилејом.

Треба, наиме, истаћи да у Црној Гори већ низ година тече плодна издавачка дјелатност мотивисана предстојећом годишњицом, а такође да у свему томе има доста судјеловања стручњака из Србије (наравно, има и других, све нпр. до Русије). У тим издавачким подухватима, од којих ћемо споменути само два, почасно мјесто заузима узорно луксузно издање Окт.

првогласника и Псалтира црнојевићког, што је одмах омогућило интензивнији истраживачки рад на тим књигама (нпр. Јасмина Грковић обрадила је језик Псалтира, а и нама су, нпр. за анализу слога, доста послужиле те двије књиге, које смо на једном скупу добили на дар у име Историјског института ЦГ). И друго, прави библиографски ауторски подвиг представљају четири (засад!) тома библиографије о нашем старом штампарству, издата на Цетињу од 1988; сачинио их је Боривоје Маринковић из Новог Сада, уз припомоћ још неких својих суграђана. Треба поздравити што се библиографија није зауставила на три тома о штампарству непосредно или посредно везаном за тло Црне Горе, него је посљедњом књигом „Од Горажда до Мркшине цркве” кренула ка обухвату свеколиког нашег старог штампарства (слиједи још једна књига за ову тему). За саму тематику око Црнојевићке штампарије Маринковић је пописао преко двије хиљаде наслова (књиге, чланци, осврти, новинске биљешке и др.). Разумије се, селективна библиографија била би кудикамо мања, али опет веома обимна и тешко доступна.

При свем том обиљу, синтетичка дјела која би пружила прегледан увид у српскословенско штампарство као цјелину појављивала су се само изузетно. На почетку овога вијека Љубомир Стојановић написао је такву синтезу под насловом „Старе српске штампарије”, и многи његови налази и оцјене задржали су трајан значај. Међутим, то је врло сажет приказ (знатно сажетији и од овог сада припремљеног), а многи нови налази до којих се касније дошло учинили су га и застарјелим. Темељно дјело Дејана Медаковића „Графика српских штампаних књига XV – XVII века” (1958) служи већ деценијама као главни лексикон о материји српскословенских књига цјеловито узетих; иако специјализовано усмјерена на ликовне елементе штампе, она је проткана и другим подацима, и многи налази и судови из ње уткани су у наш Лексикон, који је друкчије, опште усмјерености. Послије Медаковићеве књиге услиједила су и важна открића, нарочито о Божидару и Виценцу Вуковићу и њиховим посљедоватељима, те је томе посвећено доста пажње у Лексикону. Напредовала су и истраживања графике, али њихова оцјена није у компетенцији филолога, те нијесу праћена у Лексикону. То је, међутим, надомјештено у уводном дијелу, компетентном обрадом С. Петковића.

И остали прилози у уводном дијелу ове монографије срећно допуњавају азбучну лексиконску обраду. Као симболични почетак књиге и ријечи којима се придружују сви који су се т р у д и л и о њој (термин старих штампара) – из рада Мирослава Пантића у Посебним издањима САНУ издвојили смо једно надахнуто одавање части Ђурђу Црнојевићу, који је

„нашао однекуд срчаности, надахнућа и далековидости... да на своме Цетињу заснује штампарију”. Приказ српскословенске штампе био би непотпун ако се не би оцртало њено мјесто у контексту раног словенског штампарства уопште, што је пало у дио нашем заслужном библиографу Л. Чурчићу. Чинило се да и двије филолошке теме заслужују у оваквој прилици да се издвоје из азбучне обраде у Лексикону и да их у уводном дијелу прикажу филолози који су се доста бавили том проблематиком; оне нијесу конципиране као специјалистичко истраживање него као опште оцјене и дефиниције, можда сувишне за зналце, али не и за шири круг могућних корисника ове монографије. Прва је карактер језика који је обиљежио нашу стару књигу и издвојио је у посебан корпус; он се звао српским (што је добро документовано у вези с књигама Вуковића), али је по лингвистичком карактеру хибридан: он је српски вид језика који су заједнички његовали православни Словени и чији је карактер освијетљен у прилогу Г. Јовановић. Друга је тема само писмо тих књига, које је и битан мотив јубилеја, па и тиме заслужује посебну пажњу. Томе је посвећен посљедњи прилог у уводном дијелу монографије, којим се прелази на даљу, лексиконску обраду по азбучном реду. Поред општијих оцјена курентног слога у књигама, прилог садржи и оглед дефинисања ступњева у животу нашег писма, од Ћирила до Макарија; опет — сувишно за зналце, али је у ширим круговима мало оних који имају пречишћене појмове о том развиту. — Прије него што се вратимо на Лексикон да истакнем зналачки пројектовани Албум који је саставила К. Мано-Зиси, нажалост спутана финансијским и техничким императивима (заправо прохибитивима), у погледу броја снимака и њихове боје. Формат књиге омогућио је факсимиле у сразмјери 1:1, што је једини добар начин албумског или фототипског репродуковања. Без илустративног албума — посебног, придатог или утканог — сваки је опис старе књиге (и рукописне и штампане) само половичан, а албум колегинице Мано-Зиси зналачким одбором допуњује и саму вербалну обраду.

Приказани прилози колега осигуравају пристојну вриједност књиге и у случају да јој Лексикон ништа битно не дода. Ипак од њега зависи је ли постигнут прокламовани циљ да се српскословенска штампа у најосновнијим потезима освијетли као цјелина; подразумејева се — са задовољавајућим степеном тачности и објективности. Иако је у припремној фази било и екипног рада (у прибирању података и претраживању по књигама, у припреми илустрација, машинском преписивању и др.), а добро је дошла и консултативна помоћ Л. Чурчића и К. Мано-Зиси у облику неформалне рецензије — мени је пало у дио писање цијелог текста, а тиме и сва ауторска одговорност за њега. Зато се на овом дијелу

књиге морам највише задржати. Дјелове излагања које преузимам из мог рукописа књиге не уобличавам као наводе, него слободно комбинујем преузето, препричано и придодато.

Одмах треба истаћи да амбиција обраде никако није била потпуност података — у смислу библиографског стручног поступка, садржаја књига и њихових уочених варијаната и др. — него су подаци углавном слободно одабирани, колико се учинило да треба за једну општију представу о издању. Расположиво вријеме — углавном у оквиру једне истрзане године дана, и то у огранку филолошке материје којим се раније нијесам професионално бавио — допустило је, нажалост, консултовање само једног дијела релевантне литературе. И сама замисао књиге била је да се на врло сажет начин, уз уздржано трошење простора и у стилу енциклопедија или лексикона, направи један општи информативни приказ (и за стручне и за шире културне кругове) наших старих штампарија, њихових четрдесетак колико-толико очуваних књига и онога што се зна о нашим старим штампарима.

Али је циљ свакако био прије свега тачност онога што се каже, информативна прегледност, стручна објективност у оцјенама и разложност у одређељују између многих несагласних оцјена које су се испољиле у консултованој литератури; укратко: мотив је био истинољубивост и практичност, и то не само у жељи (то жели сваки истински професионални аутор) него и у труду да збиља тако испадне.

Тежња практичности утицала је и на формулисање насловних одредница за азбучни ред. Учинило се непогодним да се све *штампарије* на нижу под том ријечју, гдје би некако затрпале једна другу, те њихови називи не почињу том ријечју, него се прибјегло придјевско-именичким називима, на које библиографи у неким случајевима нијесу навикнути. Чини се исто тако погодним да одреднице о књигама буду у низу кад се тичу исте врсте књиге (нпр. сви псалтири узастопно); зато се прибјегло инверзним насловима, нпр. *Четворојеванђеље београдско* (а не „Београдско четворојеванђеље“, што је за друге прилике погодан назив).

Истраживање на примјерцима књига није било у плану рада, него преношење, одбир и дефинисање онога што је већ објелодањено. Ипак је већ само тражење разложних оцјена, одбира и закључака у некој мјери наметнуло и испитивања материје. У том смислу је у Лексикону нешто јаче заступљен палеографски приступ, тј. подробније је праћено само писмо у старим књигама, у које се библиографи обично знатније не удубљују; као похвални изузетак од тога уочена је скромна (шапирографисана и без клишеа), али врло садржајна књига Вере Лукјањенко (1979,

о старим ћир. књигама за јужне Словене и Румуне чуваним у петроградској државној библиотеци). Утисак је да је иначе у литератури мање стварне анализе писма него слободних оцјена одока, некад увјерљивих, али почесто и очигледно непогођених, па је провјера изискивала испитивања. Штета је што у САНУ немамо (ми филолози) добру оптичку опрему, јер би се прецизним упоредним испитивањем слова у разним књигама могло још подоста сазнати о њима; овако смо се морали служити само импровизованим петоструким увећавањем, недовољно квалитетним за прецизна мјерења и идентификовања истовјетности или разлике у словима. — Чини се да писмо старих књига заслужује пажњу и зато што још у неком смислу задржава употребни значај, јер из њега могу извучити поуке и мотиве и они који данас моделују украсну или историјску ћирилицу.

Неизбјежно је било и уронити у показатеље византијско-словенског календара, ради чланка у Лексикону (*Датација...*) и суда у спорним датирањима; бављење тиме увјерило ме је у разложност оцјена Љ. Стојановића. И други спорни аспекти старог штампарства изискивали су одређења у двоумицама, тражење оцјена, судова и аргумената — и мимо онога што се као готово могло наћи у консултованој литератури. Издвојићу овдје из тога неке битније налазе и увјерења до којих сам дошао током рада, а и истаћи нека отворена питања која и даље заслужују пажњу испитивача.

Слог цетињске штампе као кључ редослиједа рада на књигама. Ђурђева и Макаријева штампарија радила је истим слогом од почетка до краја, али је већ давно запажено да је у њему бивало и неких мањих накнадних новина. Анализа коју сам вршио мислим да је открила поступност еволуције. Узимајући као маркантне показатеље смјену ширег и ужег р, ужег и ширег с, увођење верзала, широког е и широког о — уочавамо седам типова слога. Њихова је примјена укратко оваква: слогом *1 започиње се Псалтир, а онда и Окт. првогласник, с тим што у оба остаје дио уводног текста за накнадно штампање или се морао прештампати; слогом *2 и *3 наставља се Првогласник, а овим другим и допуњава његов уводни табак; слогом *4 завршава се Првогласник и почиње Окт. петогласник; слогом *5 завршава се Петогласник (очувани дио), тај слог оставља трага и у слабо сачуваном уводном табаку те књиге, а њиме се и наставља Псалтир (започет слогом *1); слогом *6 довршава се Псалтир и доштампавају или прештампавају прва два табака (за која је било остало само једно мјесто у нумерацији); слогом *7 штампан је Молитвеник.

Одступања од континуираног слагања књига замаглила су поступност еволуције гарнитуре, те она није ни била уочена. На добром трагу био је већ Шафарик, који је учивши разлику при преласку од другог на трећи табак Псалтира, при чему се тај табак поново нумерише као други, претпоставио да је првобитно сложени први табак био поништен и замијењен са накнадно штампана два. Даља трагања, међутим, нијесу ишла тим трагом, те еволуција слога није искоришћена да отклони неке двоумице у редослиједу цетињских књига и у датирању Псалтира. Изложена смјена слогова свједочи о оваквој хронологији рада: прије 1494. почетак Псалтира (крајем 1492. или почетком 1493); током 1493. Првогласник, с тим што је четири дана зашао и у 1494; током 1494. Петогласник; за њим, до јесени 1495. остатак Псалтира (већина текста, из првог наврата искоришћено је 7,5 табака); касније Молитвеник, вјероватно и Четворојеванђеље.

Уочавају се и неке друге промјене у гарнитурџи и штампарском поступку, али не изгледа да се косе са онима које смо узели као маркантне, него их поткрепљују. Да би заинтересовани могли и сами провјеравати и пратити еволуцију гарнитуре, изложићемо и подробније смјену њених обиљежја:

Слог *1: широко р, уско с, без верзала. Тако се штампа седам и по т. Псалтира, почев од табака који је сигниран и ваљда планиран као 2°, а испао је реално трећи. Из недокучивих разлога ту је рад на Псалтиру прекинут, а иза тога или напореда истим слогом штампан је и почетак Првогласника (тј. прве књиге Октоиха), до око половине т. 3°; међутим, и овдје је пола првог табака (други и трећи дволист) резервисано за касније штампање (или је било одштампано па послџе прештампано?).

Слог *2: уводи се и уско р (више унутар ријечи), али и широко остаје често. Тим слогом наставља се штампање Првогласника (уз неке неравномјерности до краја т. 6°), али не и Псалтира.

Слог *3: овладава уско р (широко постаје ријетко) и готово истовремено уводе се верзална слова. И овај слог имамо само у Првогл., углавном од т. 7° до 23°, дијелом и 24° и 25°. Овако се доштампава и т. 1°.

Слог *4: уводи се обло, широко с, али и уско остаје често. Тако се довршава Првогласник (све до крајњег т. 34°), а тако се штампа и Петогласник до краја т. 2°, осим једног листа у непотпуно сачуваном првом табаку.

Слог *5: овладава широко с, а уско постаје спорадично, каткад и сасвим ишчезава. Овако се штампа сав даљи очувани текст Петогласника (нарочито послџе т. 3°), укључујући и поменути лист из т. 1°. Тек сада се, овим слогом, наставља рад на Псалтиру, тамо гдје је допро слог *1, тј. дио т. 10°, па све до т. 22° укључно.

Слог *6: уводи се широко Е и тако се штампа Псалтир до крајњег т. 43°; током рада уводе се и неки нови облици верзалних слова. Тек овим завршним типом слога (укључујући све новине) штампају се и прва два табака (други и повећан за један дволист), за које је остало само једно мјесто у нумерацији.

Слог *7: уводи се и широко о (положена елипса, изријетка), и тако се штампа Молитвеник (бар одломак који се чува у МСНЦ, 41 лист почев од 170).

Четворојеванђеље црнојевићко. Не придружујем се сумњама да је постојало. Зашто сумњати у изричито свједочанство које је презвитер Вук, писар Четв. буђановачког 1548, оставио на свом рукопису: „Си извод от форми Црнојевич от сложенија Макаријева”? Сумње се заснивају на претпоставци да је Вук истина имао Макаријево издање — али влашко из 1512, а не цетињско, па је уз Макарија придодао и „форме Црнојевића”, знајући из других цетињских књига за везу Макарија и Црнојевића. Овој сумњи као да иде на руку да се поговор Четв. буђ. дословно подудара (осим удијела помињаних личности) са поговором Четв. 1512, те би то могло значити да га је Вук транскрибовао с бугарскословенског у Четв. 1512 на српскословенски у Четв. буђ. Али у том истом поговору веома јасно стоји име војводе Басараба, господара Угровлашке и Подунавља, и не даје могућност да се књига приписује Црнојевићу. Како онда објаснити подударност поговора? Она отвара могућност да су оба поговора парафраза изгубљеног цетињског, и да је Четв. црн. могло бити предлошак и влашком и буђановачком; а онда би било даљи предлошак и београдском из 1552, које изгледа да је транскрибовано са Четв. 1512 (уочавају се неки трагови бугарско-словенског предлошка).

Требало би пажљиво претраживати спремишта Патријаршије у Београду, гдје се загубило (надајмо се, а не коначно изгубило) Четв. буђ. Ако би се којим случајем нашло, знали бисмо бар посредно какав је био текст Четв. црн. Могла би се тада отклонити поменута сумња, јер је практично немогуће да се транскрибује у то доба са бугарске редакције, а да то нигдје не остави трага: ако се пак не би нашли такви трагови, био би то јак аргуменат у корист црнојевићког предлошка. Али и без тога свједочанство презвитера Вука довољан је доказ, тим прије што сачувана четири снимка из Четв. буђ. откривају Вука као врло писменог човјека, који би тешко могао направити такву забуну, неосновано помињући Црнојевиће.

Ободско питање. Обод свакако у неком смислу остаје у симболици нашег штампарства, већ зато што се око њега створила таква легенда (почев од владике Петра I), имала она или немала реалне основе. Али штампарија је свакако цетињска, и то не само зато што у самим књигама једини податак о мјесту гласи „на Цетињу”. Записан је у Псалтиру, књизи с којом је (како смо мало прије закључили) започело Ђурђево и Макаријево штампање, али је — због привременог одлагања — изашла тек као трећа. Штампарија је цетињска и по томе што је припадала црногорском господару који је столовао на Цетињу и радила у програму цркве чија је митрополија била на Цетињу; и то се не мијења ни у случају да је дио посла заиста обављан на Ободу. Ову посљедњу могућност не можемо категорично искључити, иако се казивања о словима налаженим на Ободу

нијесу могла научно верификовати; Обод је мјесто с погоднијом зимском климом, на рибом богатом језеру (околност која није неважна за штампаре калуђере), дакле могућно зимовиште и за људе везане за Цетиње, а онда и могућна испостава цетињске дјелатности.

То су ипак само теоријске могућности, о техничким и оперативним околностима рада ц е т и њ с к е штампарије. Ако би ипак била тачна казивања да су се на Ободу обилно налазила слова („на шаке”, по неким казивањима), она не би могла ићи у прилог претпоставци да се штампарија преселила са Обода на Цетиње, јер сељење не би тако расипнички остављало скупи метал. Такви налази били би логични само на мјесту гдје је пропала опрема или њен дио (евентуално у покушају њеног спасавања с Цетиња).

Штампарије Божидара Вуковића и Гораждана. Ђурђева и Макаријева луча поново је засјала 1519/20, и то удвојена: заснивањем штампарије Божидара Вуковића, која ће (радећи у Венецији) дати главни печат даљем српскословенском штампарству, све до његовог угаснућа, и заснивањем штампарије Гораждана из рода Љубавића (Божидара Горажданина и његових потомака), чије је дјело много скромније, иако је и оно оставило дуг траг у штампарству, српском и румунском. У годинама око 1520. по три књиге су штампали и Божидар Вуковић и Гораждани (углавном трудом свештеника Теодора Љубавића као активног штампара). Божидару Вуковићу, о чијем ће дјелу и ниже бити ријечи, ово је био само први циклус, а Љубавићима укупан удио у српскословенским књигама. Наиме, пренијевши опрему из Млетака (гдје је у току рада на првој књизи умро Теодоров брат Ђуро или Ђураћ) у Горажде, они су ту, под турском влашћу, истрајали само до треће књиге; четрдесетих година, међутим, њихову опрему („мадре”, тј. матрице) активира унук Божидара Горажданина Дмитар или Димитрије Љубавић, за штампање књига бугарске редакције, својствене румунским црквенословенским књигама. Касније његов слог (у виду матрица или слова) доспијева у руке неуморног румунског штампара Ђакона Коресија, који њиме 1580. г. штампа и једну српскословенску књигу (прештампавајући Минеј Божидара Вуковића из 1538).

И да нам штампари једних и других књига нијесу оставили недоумица својим непрецизним датацијама (а јесу, и једни и други), за културну историју било би неважно или чак беспредметно која је штампарија формално постарија, тј. која је своју прву књигу дала у промет неки дан или неки мјесец раније (разлика може бити највише годину дана). Оне су у нашој културној историји и љествици и с т о в р е м е н е, а језиком, намјеном и мисијом истородне, што никако не искључује могућну и чак вјероватну конкурентску сучељеност; штампарије су морале имати и сво-

ју новчану рачуницу, тим прије што су обје биле лично власништво, које се наслеђењем пренијело на потомке (отуда „мадре” у рукама Дмитра Љубавића, унука првог власника). Те штампарије су за нас *једна и друга* а не „прва и друга” (или „друга и трећа”, почињући од цетињске). Поготово смо на то обавезни кад нико не може поуздано знати (него само вјеровати или признавати да не зна) чија се књига прва појавила. — Не можемо засигурно знати ни је ли Служабник гораждански довршен у Венецији или је ипак пренесен у Горажде један дио рада, макар слагање поговора; наине, као да једна стилизација у њему наговјештава да је локација већ била промијењена: „В’негда творешту ми сије форми в’туждих странах талијанских...”

Разумије се — тражење што увјерљивије прецизне датације свих ових књига заслужује пун стручни интерес, не као престижно питање или некакво ранговање ових двију штампарија него за сагледавање динамике рада, ређања књига и др., па ћемо се на томе још мало задржати.

Предочићемо упоредно датацију свих тих шест књига — Служабника, Псалтира и Зборника Божидара Вуковића (Сл.Бож., Пс.Бож., Зб.Бож.), као и Служабника, Псалтира и Молитвеника горажданског (Сл.гор., Пс.гор., Мол.гор.), по суштини онако како су их датирали штампари, али с прерачуном да их лакше прате читаоци; прве је књиге датирао Пахомије од Црне Горе, а друге Теодор Љубавић, оба православни монаси. У датацијама су давани традиционални показатељи: година од Адама („от битија”) и кругови (сунчев и мјесечев — важни показатељи, јер се по њима утврђивао однос датума и дана у недјељи, као и вријеме ускршњих и других покретних празника), а такође (по новијем обичају) године од Христа. Сигурни остају дан и мјесец, а године можемо утврђивати на три начина: по старом рачунању година (прерачуном година од Адама), по круговима (прерачуном) и по новом рачунању, од Христа (узимајући их од Пахомија директно, али од Теодора уз поправку —8, јер се служио нешто друкчијим системом). У појединим другим књигама (нпр. Божидаровог каснијег штампара Мојсија Дечанца) године су сагласне по сва три начина рачунања, али код Пахомија и Теодора није тако. Поред завршетка рада на књигама, у Пс.Бож. датиран је и почетак рада (само датумом, али ће година бити иста као и у следећој датацији), као и завршетак првог, ужег дијела Псалтира (приближно половине књиге). Све датације приказане су напоредо у табели, уз прерачун старих показатеља и поправку Теодоровог рачунања година од Христа.

рачунање		старо	кругови	ново			старо	кругови	ново
Пс.Бож.поч.:	26.I	—	—	—					
Пс.Бож.І дио:	7.IV	1520	1520	1519	Сл.гор.:	1.VII	1519	1520	1519
Сл.Бож.:	7.VII	1520	1520	1519	Пс.гор.:	25.X	1520	≠	1520
Пс.Бож. сав:	12.X	1520	≠	1520	Мол.гор.:	21.X	1523	≠	1523
Зб.Бож.:	6.III	1521	1521	1520					

(Знак ≠ стоји тамо гдје се сунчев и мјесечев круг међусобно разилазе.)

Ко се загледа у ову табелу схватиће зашто је Јб. Стојановић више повјерово Пахомијевим годинама по старом рачунању него по новом, јер се тако јасније испољава равномјерно форсирани ритам рада; у сваком случају Божидар је најприје штампао први дио Псалтира, можда и с намјером да дио тиража укоричи и пласира у тој крајој верзији (немамо доказа да је то и урадио), затим Служабник, потом се по свој прилици вратио Псалтиру и довршио га, а онда закључио циклус са Зборником; ситна слова за њега срезао је прије завршетка Псалтира, јер их је примијенио и у његовом завршном поговору. И начелно се може вјеровати да су се православни свештеници боље сналазили у старом црквеном календару него у Христовим годинама, које су још биле релативна новина и неуједначеног почетка у разним срединама (нпр. млечка прољећна година). И без овога показани ред изгледа логичније него ако повјерујемо Пахомијевим годинама од Христа (по њима би испало да је укупан рад био дужи и неравномјернији, а да је између два дијела Псалтира уметнут не само Служабник него за њим и Зборник).

Теодор пак одступа не само особеним системом Христових година (познатим али код штампара необичним), него је и сигурно погријешно датирајући Псалтир 1520-ом, јер је у њему забиљежен пад Београда под Турке, а зна се да је то било 1521. А онда није искључено да су му помјерене године и у Служабнику, тим прије што се кругови с њима не слажу. — Праве извјесности дакле не може бити ни за једне ни за друге књиге. Тешкоће примјене датације долазе и због сложеног ритма смјењивања годишњих показатеља, у коме је било и варијација. Адамова („црквена“) година нормално је почињала 1. септембра, а Христова за православне представе од Божића или 1. јануара као њему блиског датума, али у Млечима од марта (бивало је рачунања и Адамових година од марта, али није доказано у штампарству). Остале показатеље сагласно нормирају двије најутицајније штампарије (у Пс. црн. и у Зб. Бож.): сунчев круг 1. октобра, мјесечев круг (и његова модификација „златни број“) 1. јануара, тзв. епахта (битна за однос датума и дана у недјељи, дериват сунчевог круга) 1. марта; у пракси, међутим, ова норма није увијек поштована.

Истраживања минулих деценија највише су напретка донијела око Божидара Вуковића, његовог сина Виценца, а донекле и других штампара наших књига у Венецији. То је раније било замагљено јер се није знало за Божидарово друго, романизовано име. Под њим су се наша два Божидарова завјештања (тестамент), подаци о његовом знаменитом раду у Братству Грка, концепт племићке дипломе коју му је дао Карло V и др. Та материја још није свестрано претресена, те јој је у Лексикону посвећено доста пажње и простора (простора би се, наравно, дало и другим штампарима да о њима постоје икакви ближи подаци). И овдје ћемо се повише задржати на тој проблематици, додајући и врло познате податке ради ширег круга читалаца. Залазићу у нагађања нешто слободније него у Лексикону.

О Божидару и његовом дјелу. Божидар Вуковић, Божидар Вуковић од Ђурића Подгоричанин у књигама, Божидар Вуковић Зећанин на једној икони — имао је у тал. и лаг. списима и романизовано име Дионизио дела Већа, Дионизијус а Ветула (име ће бити прекивак, а презиме преузето од тазбине, да ли и уз неки завичајни ослонац на Старчеву горицу, како га касније осмишљава Виценцо, превodeћи га са „од Старца“?) — штампар у Венецији и трговац, а преузимао је и јавне дужности. Од 1516. г. до смрти (крајем 1539) активан је члан, а пред крај живота и челник Братства Грка, које се за његовог челништва домогло дозволе за подизање Св. Ђорђа Грчког (и данас једна од венецијанских знаменитости); то није никакво Божидарово грецизирање (књижи се у Братству и као Божидар Србин, тј. *Dionisio Servo*), већ повезивање православних дијаспора.

Свој већ приказани први штампарски циклус с Пахомијем као штампаром Божидар је завршио 1521; када настаје деценија и по паузе у штампању. Битан је проблем датације једне Божидарове иконе, на чијој полеђини је Пахомијев датирани запис (1520/21), а изнад њега Божидаров грб у облику утврђеном тек 1534 (по млетачки 1533); отуда претпоставке да је Пахомије погријешио и да је запис каснији од датације (за преко десет година), што би значило да је Пахомије и у доба застоја штампе дуго остао уз Божидара. Вјероватно је, међутим, ово:

Грб је накнадна апликација на икони (утисак је — у виду налијепљеног бакарног листића). Биће да је довршавајући Зборник Божидар већ био свјестан да се штампање затад завршава; у поговору навјешћује пренос штампарије „у отачаство“, а можда крај првог круга обиљежава набавком и посветом иконе, као задушним чином. Наиме, Пахомије дословно истим даном и истовјетним свим показатељима датира и крај Зборника и посвету иконе; то никако не може бити грешка на икони направљена послѣје 1534; а и шта би толико дуго радио Пахомије у заустављеној штампарији?

Не знамо зашто је стало штампање, зашто Божидар, ишчекујући прилику за сељење, није и даље објављивао коју књигу. Могући су разни разлози: тешкоће пласмана, оскудна прођа, тешке државне дажбине; додајмо још једну могућност: *изостанак потребне сагласности власти* (о томе в. мало ниже). То не значи да је био у немилости, напротив — обављао је и јавне дужности и задатке.

Плод тога је свакако што му 3. фебруара 1534 (по млетачки 1533) Карло V Хабзбуршки (тада са својим братом Фердинандом главни предводник отпора турском надирању) додјељује племићко звање. Истом повељом Божидару се признаје одн. изнова додјељује и грб, у коме је један дио

(мотив лава) ранији грб Вуковићев, а орао изнад њега додатак Карлов (концепт повеље нашао је и објавио с коментаром Јевто Миловић). Текст концепта је уопштен и испушта мјеста која ће се у самој повељи допунити према знаним обрасцима, и то на више мјеста „као у Мартина Лупија” (ut in Martino Lupi); по Миловићу то је можда неки састављач типичних формулара или неко чија је повеља послужила за образац. Овој другој могућности *треба додати неколико питања, прије свега будућим архивским истраживачима*. Мартинус Лупи је Мартин Вуковић (lupus = вук), неки минули старији сродник или предак Божидаров? Подносећи молбу Божидар је приложио Мартинову диплому као аргуменат, што је уважено, те су дјелови текста преписани у повељу Божидару, као породична тековина? Није дакле у предговору Октоиха Божидар без основа рекао да му је Карло V даровао гроб не само за њега него и „пређашњима мојима”? Ако се у архивама под *Лупи* нађе не само *Мартин*, него и *Дионизио* (Божидар), *Лука* (његов отац), па и *Никола* (његов брат) — оправдано је извидјети и такав траг.

У повељи се уопштено помињу и будући задаци, о чијој природи можемо слутити из чињенице да само *два дана касније* Божидар пише своју прву опоруку: „С именом божјим и за срећна пута полазим у Турску...”, те помишљајући на многе опасности на мору и на копну завјештава своја добра; а најважније: зетским пријезерским манастирима завјештава сву штампарију и њену опрему, као и рукописне књиге (оне су база даљег штампања). Видимо дакле да му је и у току застоја стално било на уму штампање. Не знамо исход Божидаровог опасног путовања, али је за нашу штампу испао срећан. По шкртом Виценцовом податку из 1574 (у писму папи, гдје се Виценцо не би усудио и кад би хтио да искривљује провјериве податке), *Божидару су штампање књига одобрили Карло V и папа Павле III, који је ступио на папску столицу тек 1534, што значи да је тек иза тога Божидар добио потребно одобрење*. Искористио га је са себи својственом енергијом, Пахомију је нашао три замјене (једног Дечанца и два Милешевца), срезао још двије гарнитуре слова (с многим варијацијама), упустио се у паралелно штампање врло обимних књига, на првом мјесту свог ремек-дјела — *Минеја празничног; укратко, опет је био „најважнији и главни за српски језик”*, како га у истом писму оцјењује Виценцо.

У томе га прекида — болест и смрт. Доспио је ипак пред смрт да направи завјештање које јарко освјетљава његову изузетну личност: збринута породица (укључујући ванбрачне кћери у Подгорици и Котору), даровани и други ближњи, добротворни дарови у самој Венецији и при-

лог за градњу Св. Ђорђа Грчког. Али највише пажње у задушним даровима управља према постојбини. почасни симболични дар Хиландару („главном манастиру Срба у Светој гори“), такође Милешеви (и средства за започети водовод приде), а најусрдније старање посветио је православним црквама у свом зетском завичају; а уз то завјет да буде погребен на Старчевој горици, и све потребне мјере да то буде заиста и извршено.

Али о штампарији ниједне непосредне ријечи. Очито више није сматрао реалним њен пренос у цркве „на Зетском језеру“, те ће опрема прећутно остати Виценцу са осталом нераспоређеном имовином (али с временском задршком). *Ипак тестамент има одсудну посредну одредбу о судбини штампарије: он је лишава базе, јер све старе рукописне књиге завјештава „манастирима на Зетском језеру“; то је фактичка обустава дотадашњег дјела штампарије.* Очигледно Божидар није рачунао са сином Виценцом као настављачем своје штампарске мисије, али је он ипак успио да дода свој прилог.

Јеролим Загуровић. На реду би био Виценцо, али идемо на прескок до проблематике око штампе Которанина Јеролима Загуровића, јер од тога зависи домашај Виценцовог руковања Божидаровом штампаријом. Треба у томе поправити неке увријезене представе.

Прецијењена је самосталност Загуровићевог писма, прецјењивао се и број његових књига; али није прецијењена допадљивост, једноставност и рационалност његовог слога, којом је учињен типолошки корак напријед. То је, међутим, постигнуто углавном о д б и р о м вуковићких слова или матрица – из оног истог модела којим су Божидар и Пахомије штампали своје прве двије књиге (Служабник и Псалтир), као и друкчијом ортографијом, а само у мањој мјери моделовањем неколико нових слова.

Одиновација у словима највише падају у очи, као врло честа, заобљена слова с и р, оба срезана рекло би се по угледу на црнојевићка. На лик писма можда још више утиче његова ортографска упрошћеност: проређени акценти, избјегнути пајерци изнад сугласника и надметнута слова (што опет подсећа на црнојевићки слог), као и смањена бјелина између редова. За упрошћавање ортографије биће заслужан Јаков Крајков, штампар родом из Софије, јер је слична и у његовој самосталној књижици из 1572 (у оба случаја је српскословенска, а не бугарскословенска), док су црнојевићки мотиви вјероватно плод тежње Ј. Загуровића, који се у запису у књизи и директно позива на црнојевићку традицију, спомињући уз то и Божидара. Да је Јаков (син Крајков – дериват од имена Крајислав) слободно руковао штампом, видимо из тога што је у Божидаровој застави-

ци његов монограм замијенио својим (IA умјесто БОЖ). Сви поменути поступци довели су до битно друкчијег ликовног утиска писма у Загуровићевим књигама, те није уочавана истовјетност већине слова с Божидаровим.

Наведене одлике слога својствене су дјелу књигама које потписују Јеролим и Јаков — Псалтиру Загуровићевом (1569) и Молитвенику Загуровићевом (1570). Без правог основа приписивало се Загуровићу и прештампано издање Октоиха петогласника Божидарова; сада се оно датира почетком шездесетих година, кад Загуровића још нема у српској штампи, а и слог је друкчијег (ситнијег) типа него у двије Загуровићеве књиге. Слог Загуровићев пак разазнајемо у два издања Служабника, али не и упрошћену ортографију (него је копирана врло сложена Божидарова); из овога се види да те књиге нијесу изашле испод руке Јакова Крајкова. Испитивања библиографа нијесу могла утврдити је ли прва од њих штампана прије или послје Јеролимове смрти (1572), а друга је сигурно каснија. Не знамо коме је припао Загуровићев слог (да ли његовим синонима, који ће се касније огледати учешћем у католичкој штампи?), нити да ли је вуковићке елементе у њему Јеролим изнајмио или откупио од Виценца; много касније тај слог наћи ће се у рукама штампара Ђинамија, и њиме ће се 1638. штампати посљедња српскословенска књига у Венецији.

Истакнута которска породица Загуровића Јеролимовим дјелом се „с много части умешала у историју српске штампане књиге“ (Мирослав Пантић). Иако католик, Јеролим Загуровић је у Венецији око 1570. дао значајан прилог штампању православних српскословенских књига, обједињујући у њима црнојевићку и вуковићку штампарску традицију.

Виценцо Вуковић. Наслиједивши очеву штампарију, Виценцо је ступио у српско штампарство 1546, кад је од млетачких власти добио одобрење за рад и монополску лиценцу (привилегију) да за 25 година (тј. до септембра 1571) нико други без његове дозволе не може у Млечима штампати српске књиге. У свим издањима из тог раздобља видимо вуковићка слова и графику. Неке је књиге сам Виценцо потписао, нека прештампавана су остала без податка ко их је извео, а од 1561. јављају се и са именима других реализатора, било уз Виценцово име или без њега (Загуровићеве књиге). Очигледно је Виценцо, оставши сам без инвестиционе моћи, у разним нагодбама уступао одн. изнајмљивао комплете своје штампарске опреме, али је и 1574/5. још увијек имао у власништву опрему способну за штампање књига.

Све до 1561. издања су само дословна прештампавања Божидарових књига, а отада се јављају и нова или друкчије редигована, али увијек са именом православног свештеника одн. зналца црквених књига и њиховог језика, кадрог да осигура српскословенску и православну аутентичност. И Виценцово дјеловање јасније су објелоданила тек посљератна архивска истраживања. Подаци нас наводе да поправимо неке раније настале, а и даље укоријењене скептичне оцјене о њему, до којих се долазило из непознавања околности у којима је радио. Зато ћу ово и опширније представити, углавном преносећи дјелове обраде коју сам сачинио за Лексикон, у којој сам се највише служио документима које је, уз објективну анализу, објавио М. Милошевић у зборнику у част Божидача Вуковића (ЦАНУ, 1986).

Оцијенили смо већ да Божидар није рачунао с Виценцом као штампаром, те га је оставио без рукописних црквених књига, а управу над имовином оставио је својој супрузи све док им син не наврши 28 година. По налазима истраживача то је било 1546, кад је Виценцо добио поменуту привилегију, заједно с једним ортаком, који је касније изгледа није користио. То су пскушали и годину раније, али је то спријечила Виценцова мајка, свакако на основу Божидаровог тестаментa. Тако је Виценцо ушао у штампарство мимо очевог плана и мајчине воље. Многе замисли није остварио; већ у молби за привилегију (1546) најављује да би штампao (поред другог) „епистоле и јеванђеља” (оно прво можемо разумјети или као Посланице апостолске или као Апостол у цјелини), али до тога није дошло. Ипак је он за четврт стољећа продужио вијек штампарије свога оца и живот његових књига, коректно и дословно понављајући његова издања и продајући књиге све до Видина и Никопоља; преко других руку успио је и да нешто прошири Божидаров репертоар књига.

Треба, међутим истаћи и крупну разлику између оца и сина. Божидар је и изван постојбине остао у пуној мјери њен духовни поданик, а оданост православлу посвједочио је не само књигама и старањем о црквама (укључујући грчку у Млечима) него и завјештајним жељама о погребу и поменима; сигурно је било на висини и његово знање родног језика, и завичајног народног и књижевног српскословенског. Виценцо пак — рођен у Млечима од матере Млечанке, можда и крштен у католичкој цркви — једва да је могао имати какво словенско језичко знање или представе о православној култури, а није могао имати ни очев емотивни однос према зетској и српској постојбини и њеној духовности. То потврђује и његова предговорна „епистола” (у Псалтиру), с којом се појавио у штампарству и чији чакавизми и икавизми и њен стил указују

да му је стилизовао или преводио неки католички образовани Хрват чакавац.

Виценцо, наравно, није могао достићи мјеру свога оца, али је његова програмска оријентација стално била усмјерена ка српском историјском, културном и етничком простору. То се види и из ове исте епистоле, у којој се обраћа свештеницима и поглаварима „Македоније, Шервије, Босне, Сримске земље и осталим кнезом христијанским, овога је језика књижицом” (Македонија је тада шири појам, у који по Божидаровим поговорима спадају и Зета и Метохија). Још јасније су ти мотиви изречени у мало ранијој молби за поменуту привилегију, гдје се истиче да је „српска нација онако уништена у поплави невјерника”, а књиге ће се штампати „ради свеолште добробити српске нације и језика, као и ради нарастања хришћанске вјере”. Уз поменуте чакавизме и икавизме треба истаћи да су се они испољили само у том предговору, а поговори преузети од Божидача и сав текст свих књига остали су аутентично српскословенски.

За Србе и српски простор Виценца је везала не само брига о тржишту него и један помало бизаран мотив: опсесивно везање свога поријекла за српске деспоте и (трагом легенде у старим српским родословима) преко Немањића (с којима су деспоти доиста имали крвне везе) све до тобожње везе са царем Константином. Већ 1546. Божидар (а онда и он) потомак је „благочасних владавић Србске земље”, а у преписци 1574/75. Виценцо се директно потписује као „деспот Србије и [вјероватно] Приморја” (Se. et Me.), само у писму папи ипак мало уздржаније: de Dispoti („од деспота”).

Посљедњи пут се Виценцов интерес за штампање српских књига испољава 1574/75, у писму папи Гргуру XIII и у преписци с другим достојанственицима, када је тражио не само обнову већ истекле привилегије него и новац за то, срачунат на 1200 шкуда, јер је осиромашео и живи у биједи, па може уложити само штампарску опрему и наћи штампаре. Из овога видимо да је као трговац и привредник био много гори него као штампар; богати насљедник дотјерао је до биједи.

Ово писмо папи (с програмом и образложењем) у литератури је често тумачено као Виценцова понуда и намјера да промијени карактер штампарије и стави је у службу католичке пропаганде и унијаћења Срба. Али то су оцјене и претпоставке, јер у писму није тако речено, него се прије може разумјети као Виценцова жеља да настави и прошири оно што су радили његов отац и дотада он. У преписци се опет истиче жеља да се штампају „јеванђеља и епистоле” (као и 1546).

Истина је да у писму Виценцо назива папу главом хришћана и истиче своју оданост Светој столици, а књиге које ће штампати назива като-

личким. Али се тај термин одсудно релативизује тиме што и за свога оца, који наводно потиче од деспота Србије а старином од католичких царева, каже да је штампао к а т о л и ч к е књиге, а знамо да су Божидарове књиге биле неодступно православне. У уопштеним програмским ставовима нема ничег што би се могло схватити да би се помоћу српских књига преобраћали православци, него би се тиме „очували у вјери поданици Турака, те би се у свакој ратној прилици њима [Турцима] нашло толико непријатеља у кући“.

Виценцо, у ствари, потпуно оћуткује разлику између католицизма и православља. Тај у неку руку крсташки и општехришћански став, међутим, не проширује на протестанте. Док су Турци за њега „невјерници“, термином „јеретици“ служи се мислећи на протестанте, па се с тим „јеретицима“ и у рату борио – у сукобу Рима с њемачким протестантима. Овај став неће бити само приклањање тадашњем антипротестантском ставу Ватикана (за разлику од тадашњег много толерантнијег односа према православљу) него и зазирање од конкуренције, јер јеретици (тј. Трубарова штампарија, по увјерљивој оцјени М. Милошевића) штампају књиге на српском језику „да би покварили те народе, на штету свете вјере“.

Мање-више је толико о овој неоствареној замисли ушло у рукопис Лексикона (у ослонцу на опсежну анализу М. Милошевића); њу је Виценцо представљао као наставак Божидарова дјела, али у ствари не знамо каква би испала да је није папа Гргур одбио. То није могао знати ни сам Виценцо, који се у преписци помиње и као „Ђовани Винценцо Србин“ и „споменути Србин“. Право је питање би ли Рим и Млеци дали предност настављању онога што су толерисали од Божидара до Загуровића, при чему би се могло рачунати с проћом и пробитачношћу, или пак пропаганди обраћања и ширењу католицизма на рачун православља. Чини се да су у колебању око понуде више испитивали прву могућност, рачунајући на продају књига „у оним крајевима Србије и Рашке и другим крајевима који су потчињени опаком Турчину“. — О тој млетачко-римској толеранцији српскословенске штампе и посебно ћемо рећи коју ријеч мало касније.

Није наше да Виценца оцјењујемо у кондиционалу, по ономе ш т а б и б и л о, него по ономе шта је у његовом руковању и нагодбама остварила штампарија његовог знаменитог оца. А она је у то доба дала плодан прилог, који се без натрухе уклапа у цјелину низа од Макарија до Мардарија у Мркшиној цркви и од Божидара до Стефана Паштровића и Саве Дечанца. То треба недвосмислено признавати у тековинама наше културне историје, а тиме и значајно мјесто које је у њој заузео овај наш рекоми деспот, ма како гледали на његову личност; чак би и ова родослов-

на опсесија заслуживала озбиљну пажњу ако му је о деспотској крви нешто казивао његов отац, јер за Божидара не знамо да је нешто напамет говорио.

Околности штампања српскословенских књига у Млецима. Улога Венеције у нашем штампарству XV–XVI вијека свакако је једна свијетла страница у историји наших односа с Млецима. Као водећи штампарски центар тадашњег свијета, Венеција је била право мјесто гдје и српско штампарство може достићи висок технички и занатски степен. Тада су — кад Балкан са гашењем Зете остаје без словенских православних држава, кад је у јеку било исламско надирање и сукоб католика и протестаната — Млеци и Ватикан начелно имали толерантан однос према православљу, и то је била врло погодна околност за наше штампаре. Млечани су допустили и оснивање Братства Грка (којему су се придруживали и Срби, у нарочито активној улози Божидар Вуковић), као и подизање њихових репрезентативних, до данас очуваних здања. И нашим штампарима не само да је дозвољаван рад него су и уважавани као угледни млетачки грађани.

Ипак је то имало и своје оквире, задршке и дозирања, на које је указивано и у Лексикону, а овдје можемо допустити и мало слободнија размишљања. Штампање српских књига држано је у пажљивом надзору. Већ смо говорили о индицијама да је Божидар прекинуо застој у раду управо послјије одобрења добијеног од Карла V и папе Павла III, не раније од 1534. (Мало је вјероватно да је и раније штампао књиге које не знамо; у тестаменту одређује цијену управо оним књигама које знамо, од којих изостаје само Требник, те је могуће да је довршен тек послјије Божидарове смрти.) Дио дозволе дате Виценцу 1546. предвиђао је да ће његове књиге бити „с времена на вријеме провјерене сагласно прописима”, а истовремено је сваком другом за 25 година забрањено да штампа српске књиге мимо Виценцове сагласности. И у том раздобљу прештампава се низ књига Виценцовом опремом без податка ко је омогућио и приредио издање; неће бити да је без доброг разлога честољубиви „деспот” Виценцо оћуткивао свој удио или своје „повеленије” или „типаре”, него је вјероватно тиме избјегавао или неке проблеме с властима и прописима или неке дажбине.

И чим је пошао на проширење очевог програма, нагодивши се са Стефаном од Скадра за Триод посни, морало се за ово тражити посебно одобрење од Вијећа десеторице. Оно је дато 4. јануара 1561 (пише по млетачки 1560), а само два дана касније Стефан даје закључну датацију своје књиге. Сва је прилика да је књига била готова и раније, али се није смјела закључити без дозволе; уз то, Стефан је тираж или његов дио

предао Виценцу, у чије име ће је његов ујак Гаспар касније продавати. Није вјероватно да су ове Стефанове тешкоће и обавезе биле изузетак. Стефан је, захваљујући вјероватно својој имућности, нашао други начин издавања своје друге књиге: измакао се с њом у Скадар, ван домашаја и Млетачких прописа и Виценцове привилегије. И на једној и на другој књизи Стефан се потписује смјерно: „Аз м’њиши Стефан от града Скадра, не т’кмо посреде мојих братијах н’ и других православних христијан”; не прихватам да ово указује на другу браћу и хришћане као помагаче у реализацији издања, него, поправљајући неспретан ред ријечи, преводим ово као скромну формулу (обичну у књигама): „Ја, Стефан од града Скадра, најмањи не само међу мојом браћом [ваљда црквеном] него и [међу] другим православним хришћанима”. На примјерку књиге који је даровао једној црквици на улазу у Руговску клисуру запис је више у стилу угледног световњака него свештеника: „В’ Христа бога благоверни... Стефан Мариновић”. — Биће да је Стефан управо способношћу инвестирања или могућношћу да испослује млетачку дозволу привукао Виценца, а онда и нашао начин да се с Триодом цвјетним одвоји од Венеције и штампа га „в’ от’ч’ство в’ граде Скендери”.

У свјетлости овога чини се да губи увјерљивост питање зашто би наши стари штампари напуштали удобну и технички опремљену Венецију и повлачили тамо набављену опрему или и започету штампу у балканске вукодере — питање којему су склони они што вјерују да су све побоље књиге, од Цетиња до Румуније, штампане у Млецима, а само привидно лоциране с ову страну Јадрана. Могућни одговор је једноставан: зато што је то било мање скупо и мање компликовано сагласностима и прописима. Било је, свакако, технички неугодно, али зашто сумњати да су и наши људи, подуже боравећи у Венецији, могли добро савладати финесе доброг штампања, па их — с набављеном добром опремом — успјешно примијенити и у завичају; поготово ако су и у домаћем занатству могли и прије одласка у Венецију стећи неку сродну предспрему, која ће им олакшати савладавање штампарства.

На оваква нагађања (која су избјегавана у Лексикону, као и свака полемика) можда ће бар у понечему одговорити будући архивски налази. Ако би се нпр. утврдило да је и око 1520. године у Млецима дјеловао сличан систем дозвола и привилегија као у доба Стефана Мариновића, били бисмо ближе сазнању је ли Божидар можда због тог система 1521. зауставио рад и навјестио пренос штампарије у завичај и је ли можда тај систем утицао и на тренутак повратка Теодора Љубавића у Горажде.

*

Колико су допуштала крајње оскудна свједочанства, и у Лексикону и у књизи у цјелини посвећивана је пуна пажња ланцу кратковјеких домаћих штампарија, а томе би се посветило и много више простора појединости рада нијесу неповратно остале изван нашег сазнања. Кроз оскудне вијести назире се упорно настојање Милешеве да ни под „исмаилитанском жељезном палицом” (по ријечима с Цетиња) наше земље и наш народ не мимоиђу благодети изума који је препородио културну историју свијета; наслућујемо и подвижничку истрајност инока Мардарија, који је почео у Београду имајући у рукама изванредан рез писма, али је оно што је понио из Београда негдје у поткриљу колубарско-моравског развођа допуњавао и петнаестак година касније, рукодјелишући слова од жељеза и мједи и режући дрворезе; по трудољубивом подвигу сличан му је сабрат Теодосије под Златибором, чија књига ипак није дрворезна како се мислило, него самосвојно изведени први оглед слагачке штампе у Србији.

Грачаница је пак направила најдубљи десант штампе ка југоистоку, на ком је турски тлачитељски жрвањ још неумитније сатирао остатке сјајне културне традиције; ипак је и тај простор, укључујући македонске и бугарске предјеле, судјеловао у мисији штампарства прихватом књига и доприносом избјеглих људи штампарским програмима других средина, продужавајући тако живот словенске културне и језичке заједнице, као словенске компоненте византијске цивилизације. Старо штампарство значило је и свијетлу страницу у историји српско-румунских културних веза. Румунска војводства бивала су уточиште и прилика за рад избјеглих штампара, а преко своје бугарскословенске редакције и мост према бугарској културној традицији. Одједи наших штампаних књига допираће и све до Русије и Прибалтика, а и до неких грчких књига.

*
*   *
*

Трудом око ове књиге жељели смо да одамо част дјелу наших старих штампара — знаних, једва знаних и незнаних; дјелу скромном у тадашњем европском контексту, али великом у сумрачним приликама чијој је тмини настојало да се одупре. Истовремено смо жељели да у стицању цјеловитијих основних представа о том дјелу помогнемо онима који нијесу били у прилици да их сами приберу. У обради која се дугује нашој култури ово старо раздобље представља неопходно прво поглавље, да би се у синтезама могло прећи на раздобље ускрсавања наше штампане ријечи, њен обновљени живот у славјаносрпском руху и коначно у лику

који је утемељио Вук Карацић. — У овој пак години пред нама, 7502-ој по старом рачунању, на првом је мјесту почаст онима што су усред старо-црногорског крша ужегли лучу чији сјај није замаглила ни протекла половина миленијума.

Резюме

Митар Пешикан

ПЯТЬ ВЕКОВ СЕРБСКОЙ ПЕЧАТИ

Вскоре, 4-ого января 1994 года, исполняется 500 лет с тех пор, как опубликован *Октоих првогласник* (Цетинье в Черногории), первая книга напечатанная кириллицей на Балканах, которой начинается сербская печать. По этому поводу сделана рукопись монографии „Пять веков сербской печати“, которая должна быть опубликованной в 1993 году. В данной статье автор, делая обзор этой монографии, говорит о старых сербских печатанных книгах XV—XVII веков, которым посвящается и сама монография.

Прилог

ПЕТ ВЕКОВА СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА (1494—1994)

Раздобље српскословенских књига (XV—XVII в.)

Садржај

Уводни део

(без наслова:) О заснивању штампарије Ђурђа Црнојевића
(Мирослав Пантић)Штампарија Ђурђа Црнојевића — међаш два раздобља
(уредништво и аутори)Видови и огранци раног словенског штампарства
(Лазар Чурчић)Књижни украс и илустрације у српским штампаним књигама XV—XVII века
(Сретен Петковић)

О језику старих српских књига (Гордана Јовановић)

Стара штампа као развојни ступањ ћирилице. Уводне напомене о Лексикону
„Митар Пешикан”

ЛЕКСИКОН СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ШТАМПАРСТВА

Приредио Митар Пешикан

(ближе податке в. у посебном садржају Лексикона)

Прилог Лексикону: Из записа старих штампара

АЛБУМ СТАРОГ СРПСКОГ ШТАМПАРСТВА

Приредила Катарина Мано-Зиси

Поговор о Албуму (Катарина Мано-Зиси)

Уредништво:

Мирослав Пантић, Александар Младеновић, Драго Ђупић.

Главни уредник: Мирослав Пантић.

Ближи подаци о Лексикону

ЛЕКСИКОН СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ШТАМПАРСТВА

Текст: Митар Пешикан. Сарадња у приреми: Ксенија Минчић-Обрадовић,
Мирјана Стефановић и Андреј Пешикан. Консултативна сарадња: Лазар
Чурчић и Катарина Мано-Зиси.

Садржај по тематском реду

Приступни чланци

Гутенберг. — Европско штампарство XV века. — Венеција. — Словенско штампарство.

Штампарије српскословенске. — Књиге српскословенске. — Слагачки елементи. —
Слова курентна. — Словна верзална. — Иницијали. — Насловно писмо. — Заставице. —
Илустрације. — Оквири.

Црнојевића штампарија

Ђураћ Црнојевић. — Црнојевићка штампарија. — Словна гарнитура Црнојевићке
штампарије и редослед рада на књигама. — Октоих првогласник црнојевићки. — Октоих
петогласник црнојевићки. — Псалтир црнојевићки. — Молитвеник црнојевићки. — Четво-
ројеванђеље црнојевићко. — Макарије од Црне Горе. — Макарије, штампар у Румунији. —
Ободско питање. — Грб Црнојевића.

Вуковићка штампарија

Божидар Вуковић. — Виценцо Вуковић. — Вуковићка штампарија. — Грб Божидара Вуковића и други амблеми Вуковићке штампарије.

Служабник Божидара Вуковића. — Псалтир Божидара Вуковића. — Зборник за путнике Божидара Вуковића 1521. — Зборник за путнике Божидара Вуковића 1536. — Октоих петогласник Божидара Вуковића. — Минеј празнични Божидара Вуковића. — Молитвеник Божидара Вуковића.

Пахомије од Црне Горе. — Мојсије Дечанац. — Теодосије. — Ђенадије.

Псалтир Виценца Вуковића 1546. — Зборник за путнике Виценца Вуковића 1547. — Служабник Виценца Вуковића. — Зборник за путнике Виценца Вуковића 1560. — Псалтир Виценца Вуковића 1561. — Октоих петогласник вуковићки други.

Настављачи делатности Вуковићке штампарије

Стефан Скадранин. — Триод песни Стефанов. — Скадарска штампарија. — Занети, Камило. — Триод цветни скадарски.

Јаков од Камене Реке. — Зборник Јакова од Камене Реке.

Загуровић, Јеролим. — Јаков Крајков. — Загуровићева штампарија. — Псалтир Загуровићев. — Молитвеник Загуровићев. — Служабник загуровићки први. — Служабник загуровићки други. — Зборник 'Различније потреби' Јакова Крајкова.

Зборник мали Стефана Паштровића. — Стефан Паштровић. — Сава Дечанац. — Рампацего. — Буквар Саве Дечанца и Стефана Паштровића.

Псалтир Ђинамијев. — Ђинами.

Гораждани

Горажданска штампарија; Гораждани у румунском штампарству. — Божидар Горажданин. — Љубавићи. — Радоје.

Служабник гораждански. — Псалтир гораждански. — Молитвеник гораждански.

Рујно

Рујно. — Рујанска штампарија. — Четворојеванђеље рујанско. — Теодосије.

Грачаница

Грачаничка штампарија. — Октоих петогласник грачанички. — Никанор. — Димитрије.

Милешева

Милешева у српском штампарству. — Милешевска штампарија прва. — Милешевска штампарија друга. — Псалтир милешевски први. — Молитвеник милешевски. — Псалтир милешевски други.

Данило. — Никанор. — Сава. — Мардарије (игуман бањски). — Мардарије (штампар Милешевски). — Теодор. — Дамјан. — Милан.

Београд и Мркшина црква

Београдска штампарија. — Четворојеванђеље београдско. — Мардарије. — Радиша Дмитровић. — Гундулић, Тројан.

Мркшиначка штампарија. — Четворојеванђеље мркшиначко. — Триод цветни мркшиначки. — Живко. — Радул.

Још неке српскословенске књиге

Псалтир српскословенски непознате штампарије. — Минеј празнични Коресијев. — Триод цветни Јована Светогораца.

Допунски општи чланци

Формат књига и слога. — Датација старих књига. — Сигнатура табака и листовца. — Правопис српскословенских књига. — Цена књиге.